

κίας. Προφανώς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ταῦτα μέλη προέρχονται ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἣτις δέον ν' ἀναζητηθῆ εἰς τὴν ἀνωτέρω θέσιν. Ἡ ἐκεῖ ὑπαρξίς παλαιοῦ κτίσματος πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τῶν ἀφθόνων τεμαχίων κεραμίδων, παρατηρουμένων ἐπὶ τοῦ γύρω ἐδάφους. Πιθανῶς τὸ μνημεῖον τοῦτο χρονολογεῖται εἰς τὸν πρόϊμον 5ον αἰῶνα.

Βορειοδυτικῶς τῆς θέσεως τῆς ὑποτιθεμένης βασιλικῆς—ἐκείθεν τῆς ὁδοῦ—παρατηροῦνται θεμέλια κτηρίων, δυναμένων νὰ χρονολογηθοῦν ὁμοίως εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐπισηροφωρήθη δὲ ὅτι πρὸ ἐτῶν εἶχον ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης ἀποσπασθῆ τεμάχια ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Πιθανῶς εἰς τὴν θέσιν « Πηγαδάκια » ὑπῆρχε πόλισμα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ εἶχε διαδεχθῆ τὴν ἀρχαίαν Λύρκειαν, ἤδη ἔρημον, ὡς φαίνεται, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πausανίου (Κορινθ. XXV 5).

4. ΠΑΛΛΑΣ

*

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΧΑΙΟΥ

Λόγῳ ἀπουσίας τοῦ Ἐφόρου κ. Δ. Πάλλα εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἡ ἔκθεσις τῆς ἐν λόγῳ ἀνασκαφῆς ἐβράδυνε νὰ φθάσῃ εἰς τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων. Κατόπιν τούτου, θὰ δημοσιευθῆ εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ὑπὸ ἐκτύπωσιν προσεχούς τόμου τοῦ Α. Δ.

*

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΑΜΑΛΑ

Τὰ ἐρείπια τῆς μεγαλοπρεποῦς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς γνωστῆς ὡς ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά, ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἀρχαίας Τροϊζήνης, ἐγκαταλείφθη μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ G. Welter, εἶχον καλυφθῆ ὑπὸ ἀγρίας βλαστήσεως καὶ εἶχον καταστῆ ἀπροσπέλαστα καὶ δυσδιάκριτα (G. Welter, Troizen und Kalareia, Berlin 1941, σ. 17 κ. ἐ., Ἄ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Ε' (1939 - 1940), τεύχ. I σ. 17 - 33) (Πίν. 45).

Ὁθεν, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ (1959) καθαρισμὸς καὶ τακτοποιήσις τοῦ χώρου, ἤτοι ἀπεκόπη καὶ ἀπεμακρύνθη ἡ πυκνὴ βλάστησις, ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῶν ὄγκων τῶν χωμάτων καὶ ἀχρήστων λίθων, ἠλευθερώθησαν τὰ σωζόμενα τμήματα τῆς τοιχοδομῆς καὶ ἐσχηματίσθη εἰς ἐλεύθερος ἰσόπεδος χώρος περὶ τὰ ἐρείπια, ὁ ὁποῖος ἠσφαλίσθη διὰ τῆς κατασκευῆς μανδροτοῦ ἐκ « ξερολιθιάς » κατὰ μήκος τῆς νοτίας καὶ

ἀνατολικῆς πλευρῆς τοῦ κτίσματος, εἰς ἀπόστασιν 10 μέτρων περίπου ἀπὸ τούτου (Πίν. 80 α, β). Ἀντικατεστάθη ἡ κατεστραμμένη ἐπικάλυψις τοῦ σωζομένου θολωτοῦ διαμερίσματος τοῦ νάρθηκος, ἐστερεώθη μέγας λίθος, φέρων αὐλακα κατὰ μήκος αὐτοῦ εἰς τὴν δεξιάν παραστάδα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπεσκευάσθησαν κατεστραμμένα τμήματα τοιχοποιίας τῶν σωζομένων τοίχων.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ παρατηρήθησαν ἴχνη τοιχοποιίας ὑπ' αὐτό, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ὁποίων ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἐσωτερικῶς, ἡμιεξαγώνων ἐξωτερικῶς, ἀψίδων Ἱεροῦ Βήματος, ἀνήκοντος εἰς παλαιότεραν τῆς ἤδη γνωστῆς ἐκκλησίαν.

Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων ἐξάγεται, ὅτι ἡ παλαιότερα ἐκκλησία εἶναι τοῦ συνθέτου τετρακτιονίου σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου καὶ νάρθηκος τύπου.

Ἡ διεξαχθεῖσα ἔρευνα καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψαντα ἀποτελέσματα ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐν Δελτίῳ Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., Περίοδος Δ' Τόμος Β' (1960 - 1961), σ. 195 - 227, Πίν. 66 - 73.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ - ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Α' ΛΑΚΩΝΙΑ

Εἰσαγωγικά : Αἱ σπουδαιότεραι ἐργασίαι κατὰ τὸ 1960, ὡς ἦτο φυσικόν, διεξήχθησαν εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἐφορείας, δηλαδὴ εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἦσαν τόσον ἐρευνητικαὶ ὅσον καὶ τακτοποιήσεως τοῦ Μουσείου διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἐπανεκθέσεως.

Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι ἦσαν αἱ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας χρηματοδοτηθεῖσαι, ἤτοι : συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀποθέτου τῶν Ἀμυκλῶν καὶ ἐναρξίς ἀνασκαφικῆς μελέτης εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀκροπόλεως Σπάρτης. Ἐπίσης, ἐξετελέσθησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου διαταχθεῖσαι τομαὶ εἰς οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς πόλεως Σπάρτης καὶ συγκεκριμένως τὰ ὑπ' ἀριθμ. 112, 113 καὶ 114. Παραλλήλως ἐγίνε προσπάθεια περισυλλογῆς διαφόρων διεσπαρμένων εἰς τὴν περιοχὴν ἀρχαίων καὶ μεταφορῆς τῶν μάλλον σημαντικῶν εἰς τὰ πλησιέστερα Μουσεία. Μουσειακαὶ ἐργασίαι διεξήχθησαν καὶ εἰς τὰς μικρὰς Συλλογὰς Δημητσάνης καὶ Γυθείου ὡς καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας.

Σ Π Α Ρ Τ Η

Εἰς τὴν Σπάρτην ἤρχισε διὰ σχετικῶς περιορισμένων μέσων, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ προκαταρκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μεταξὺ τοῦ, εἰς τὸν Ὅσιον Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε ἀποδιδόμενου ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Χαλκιοῦκου, χώρου. Πρόκειται περὶ ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία κατ' ἀνάγκην θὰ ἀπαιτήσῃ ἐργασίαν πολλῶν ἐτῶν καὶ θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ μελετήσῃ καὶ παρουσιάσῃ τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τοῦ χώρου τούτου κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1960 περιορισθεῖσα εἰς δύο θέσεις ἔδωκε σειρὰν στρωμάτων ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, οὐδὲν ὅμως σημαντικὸν εὑρημα. Εἰς μερικὰ σημεῖα, αἱ κατασκευαὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων εἶχον ἀποσυνθέσει τὰ παλαιότερα λείψανα καὶ οὐσιαστικῶς δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι εἰς οὐδεμίαν θέσιν ἐξηγνητὴ ὀλόκληρον τὸ βάθος, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἔδιδε καθαρὰν εἰκόνα τοῦ χώρου. Εἶναι, πάντως, βέβαιον ὅτι διὰ μερικὰ σημεῖα ἡ καταστροφὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ὀλοκληρωτικὴ, διότι αἱ κατασκευαὶ τῆς φθάνουν μέχρι τοῦ παρθένου ἐδάφους. Ἡ ἀνασκαφὴ θὰ συνεχισθῆ καὶ τότε θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν περισσότερα.

Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα ἦτο ἡ ἔρευνα εἰς τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα 112, 113, 114 (Κτήματα Τσοῦβαλη, Βαμβακίτη, Δημάκη, Βαρβιτσιώτη), τὰ εὑρισκόμενα μεταξὺ τοῦ Σταδίου τῆς πόλεως (ὅπου πρὸ τριετίας εἶχον ἔλθει εἰς φῶς κτίσματα τοῦ κεντρικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Σπάρτης, τῆς Μεσσοῦς), τῆς ὁδοῦ τῆς βαιουόσης ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς νοτίως τοῦ Σταδίου, καὶ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Τριπόλεως - Σπάρτης. Ὁλόκληρος ὁ χώρος ἔδειξεν ἀρκετὰ λείψανα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ ἔτι περισσότερα τῶν βυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν περιόδων, καὶ κυρίως τμήματα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο εἶχον μωσαϊκὰ δάπεδα. Ἡ ἔρευνα τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἔδωκεν εἰκονιστικὰς παραστάσεις, ἀλλὰ τὰ παρουσίασεν ὡς εὐτελεῖ ἔργα τῶν ὀψίμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαπίστωσις ὅτι ἐνταῦθα εὐρέθησαν σημαντικῶς ὀλιγώτερα κλασσικῶν χρόνων λείψανα, καὶ ἐλάχιστα ἀρχαῖα ἐν σχέσει μὲ τὴν περιοχὴν τοῦ Σταδίου, ἡ ὁποία εἶχε δώσει ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀκόμη καὶ γεωμετρικά. Ἐπίσης, εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι εἰς τὸν χώρον αὐτὸν οὐδὲν ἐκ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως ἢ τῶν ναῶν τῆς ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐπιτρέπει τὸν ἐντοπισμὸν τῆς Ἀγορᾶς εἰς τὴν δυτικῶς τοῦ Σταδίου περιοχὴν καὶ πλησιέστερον τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ ἔρευνα εἰς ἓν σημεῖον ἐστάθη ἰδιαίτερος εὐτυχής, διότι ἔδωκε τὴν πρώτην μέχρι σήμερον γνωστὴν ὁμάδα τεσσάρων τάφων μιᾶς οἰκογενείας, τῶν ἀρχαίων χρόνων (Πίν. 81 α). Τὸ συγκρότημα τοῦτο εὐρέθη πλησίον τῶν θεμελιῶν οἰκίας, ἡ ὁποία διὰ τὴν παρουσίαν ἐλαιοδένδρων καὶ ἐνὸς κεραμικοῦ κλιβάνου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μελετηθῆ ἐπαρκῶς (Πίν. 81 γ). Γνωστοῦ ὄντος τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν Σπάρτην δὲν ὑπῆρχε κοινὸν νεκροταφεῖον τῆς πόλεως καὶ ὅτι οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο παρὰ τὰς κατοικίας, ἡ εὑρεσις τῶν τάφων τούτων πρέπει νὰ θεωρηθῆ σημαντικὴ. Τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπὶ τῶν τεσσάρων αὐτῶν τάφων ἢ ὀρθότερον μεταξὺ αὐτῶν εὐρέθη μέγας μετ' ἀναγλύφων κεκοσμημένος πῆλινος ἀρχαϊκὸς πίθος (Πίν. 82 α). Πρόκειται περὶ θαυμασίας ἐργασίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καθαρῶς λακωνικοῦ ἐργαστηρίου καὶ μὲ μικρὰς κυκλαδικὰς ἐπιδράσεις εἰς τὴν κόσμησιν. Ἐπὶ τοῦ λαίμου τοῦ πίθου παρίσταται κυνηγὸς μεταφέρων διὰ ξύλου ζῶα ἄγρια, εἰς τὴν κοιλίαν σκηνῆ ἀναχωρούντων πολεμιστῶν, εἰς τὸν πόδα ρόδακες μεγάλοι, διατηροῦνται δὲ καὶ αἱ πράγματι θαυμάσιαι λαβαὶ τοῦ. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸν χώρον θὰ συνεχισθῆ, ὑπάρχουν δὲ βάσιμοι ἐλπίδες διὰ τὴν ἀποκάλυψιν νέων στοιχείων.

ΑΜΥΚΛΑΙ

Συνεχίσθη καὶ πάλιν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν εὐρεθέντος ἀποθέτου ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς περιοχῆς Ἀμυκλῶν, τοῦ εὑρισκόμενου πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Σκλαβοχωρίου (Ἀμυκλῶν). Τὰ εὐρήματα τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἔδειξαν ὀρθὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εὑρισκόμεθα πλησίον τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀλεξάνδρας καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Πausanίου, διότι τοῦτο ἐπιστῶθη καὶ ἐπιγραφικῶς. Εὐρέθησαν καὶ πάλιν ἑκατοντάδες ὄστράκων καὶ μικρῶν ἀγγείων ὅλων τῶν πρῶιμων περιόδων, ἐνῶ ἐλλείπουν ἐντελῶς τὰ ρωμαϊκά. Τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐκτὸς τῶν ὄστράκων μὲ παραστάσεις, σειρὰ τεμαχίων μεγάλων ἀγγείων, πιθανώτατα κρατήρων, εἰς τὰ σωζόμενα στόμια τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἐγγράκτος ἐπιγραφὴ μὲ στοιχεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ τῆς Ἀλεξάνδρας. Οὕτω ἔχομεν Ν Ο Ν Ι, Ν Ι, Α Γ, καὶ Α Λ Ε Χ μεταξὺ τῶν ἄλλων (Πίν. 81 β). Σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης ὅτι ἔχομεν, διὰ πρώτην φοράν ἐφέτος, δύο μεγάλα πῆλινα ἀνάγλυφα (Πίν. 82 β) ἀνάλογα μὲ τὰ λίθινα ἀνάγλυφα τοῦ Μουσειοῦ τῆς Σπάρτης, μὲ τὴν παράστασιν καθημένης ἐπὶ θρόνου μορφῆς κρατούσης κάρναρον καὶ καρπὸν. Εἶναι σχεδὸν ὁμοία μὲ τὰ λίθινα, τοῦ αὐ-

τοῦ μεγέθους μάλιστα, ἀνήκοντα εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή εἶναι ὁ Ἄγαμέμνων ἢ καλύτερον ὁ Ζεὺς - Ἄγαμέμνων καὶ ἔχομεν μίαν ἀκόμη δυνατότητα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν λεγομένων ἡρωικῶν ἀναγλύφων τοῦ Μουσείου. Ἐτερον ἐνδιαφέρον εἶναι μικρὸν σωληνοειδὲς πῆλινον ἀντικείμενον, πιθανώτατα βᾶσις μικροῦ βωμίσκου, ἢ περιρραντηρίου, μὲ παράστασιν καθήμενου Διονύσου μετὰ Σειληνῶν, ἐπίσης τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων σημειοῦται μέγα πῆλινον ἀκρωτήριον, σωζόμενον περισσότερον παντὸς ἄλλου εὑρισκομένου εἰς Σπάρτην, ὡς καὶ ἀριθμὸς πηλίνων πινακίδων μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων. Ἄτυχῶς οὔτε κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπισθῇ τὸ ἱερόν ἢ ἡ θέσις του, ἀλλὰ δύναται μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι θὰ εὑρίσκειται ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, τὸν εὑρισκόμενον εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ ἀποθέτου ἀπόστασιν.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΙΔΙΑΣ

Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου ἠρευνήθη μικρὸν παρόδιον ἱερόν, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Φαίνεται ὅτι εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἦτο ἐξαιρετικῶς μικρὸν καὶ μόνον τὰ θεμέλιά του ἦσαν διὰ λίθων κατασκευασμένα, ἐνῶ τὰ ὑψηλότερα μέρη του διὰ πλίνθων καὶ ἐκαλύπτετο διὰ κεράμων φερόντων ὄρατον μελανὸν γάνωμα.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ. ΔΙΑΦΟΡΑ

Ἐκ τῶν περιελθόντων εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης τυχαίαν εὐρημάτων σημειοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς: Μέγας μαρμ. κρατῆρ, φέρων παραστάσεις Διονύσου καὶ θυρσοφόρων, τοῦ νεοαττικοῦ ἐργαστηρίου, θαυμασίας διατηρήσεως. Τὰ διάφορα τμήματα τούτου κατὰ περίεργον τρόπον εὐρέθησαν εἰς διάφορους θέσεις, ὡς ὁ κορμὸς εἰς τὸν κῆπον οἰκίας ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐν μέγα τεμάχιον εἰς τὴν πλυσίον τοῦ Σταδίου θέσιν καὶ ἕτερον εἰς θέσιν ἀπέχουσαν πλέον τῶν χιλίων μέτρων ἐκ τῆς πρώτης. Ἐκ τῆς ὁδοῦ Λεωνίδου, ἐν Σπάρτῃ, προῆλθεν κορμὸς ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου ἀντιγράφων ἐργασίαν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, κεφαλὴ παιδίσκης μαρμαρινῆ ἐπίσης τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἀνάγλυφον ὄφραως. Ἐκ διαφόρων θέσεων ἐν Σπάρτῃ προέρχονται σειρὰ ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, ἀπάντων τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ μικρὰ τιμητικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων. Ἐκ τῆς οἰκίας Ματάλα, εἰς τὴν ὁδὸν Ὁ-

θωνος, μετεφέρθησαν δύο ὀλόσωμοι ἀρράβδωτοι κίονες προερχόμενοι πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου ὡς καὶ ἄλλα τεμάχια ἐντειχισμένα εἰς τὴν αὐτὴν οἰκοδομήν. Περίεργον ἀγαλμάτιον γυναικὸς, φερούσης εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς νήπιον, ἀκέφαλον ἀτυχῶς, περισυνελέγη εἰς κῆπον τῆς ὁδοῦ Λυκούργου· εἶναι μαρμαρινόν, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄλλα ἀντικείμενα εἶναι: τμήμα μαρμαρινῆς κεφαλῆς ἀνδρικοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ τεμάχια ἐπιγραφῶν. Ἐκ τῆς Μαγούλας, συνοικισμοῦ τῆς Σπάρτης, προῆλθε τὸ κάλυμμα μεγάλης σαρκοφάγου μετὰ τὴν σχεδὸν ἀνάγλυφον παράστασιν ζεύγους νεκρῶν ἐξηλωμένου ἀλλὰ ἀκεφάλου, τῶν ἐσχάτων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀμελοῦς καὶ συνοπτικῆς ἐργασίας.

Πετρίνα

Ἐκ τῆς Πετρίνας, τῆς εὑρισκομένης 20 περίπου χιλίόμετρα νοτιῶς τῆς Σπάρτης, τῆς πρὸς τὸ Γύθειον περιοχῆς, ἤλθεν εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης, εὐρεθὲν κατὰ τὰς ἐργασίας κατασκευῆς ὑδραύλακος, θαυμάσιον ἀρχαϊκὸν ἀνάγλυφον μὲ παράστασιν νέου γυμνοῦ πρὸ τοῦ ὁποῖου ἀνορθοῦται ὄφις.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ αὐτοῦ χωρίου εὐρέθη καὶ σεσυλημένος τάφος τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

Νεάπολις Βοιῶν

Παρελήφθη ἐκ Νεαπόλεως, μεταφερθὲν εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης, ἀνάγλυφον τῶν λεγομένων « ἡρωικῶν » τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων μὲ παράστασιν ἐνθρόνου μορφῆς κρατούσης κάνθαρον.

Ἅγιος Γεώργιος Νεαπόλεως Βοιῶν

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου παρελήφθη μικρὰ κεφαλὴ, πιθανώτατα Διοσκούρου, φέρουσα πῖλον, μικροτέρα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους.

Παπαδιάνικα

Μικρὸν ἀνάγλυφον φέρον σύμπλεγμα παραστάσεως δύο μορφῶν, πιθανώτατα Πανὸς παίζοντος σύριγγα καὶ συνοδευόντος νέου, τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Γούναρι Σπάρτης

Μετεφέρθη κορμὸς ἀνδριάντος ρωμαϊκῶν χρόνων εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης.

Σελλασία

Εἰς τὴν περιοχὴν Ριζὰ Σελλασίας εὐρέθησαν ὀλίγα ὄστρακα ἀγγείων κλασσικῶν χρόνων ὡς καὶ τεμάχια κεράμων τῆς αὐτῆς περιόδου.

Καρύταινα

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Καρύταινα καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Ἄλφειοῦ εὐρέθησαν πολυάριθμοι τάφοι, πιθανώτατα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Πρόκειται περὶ ἑκατοντάδων τάφων παντελῶς ἀκτερίστων διὰ πλακωτῶν λίθων κατεσκευασμένων καὶ διὰ πλακῶν κεκαλυμμένων, περιεχόντων πιθανώτατα τοὺς νεκροὺς μάχης ἢ ὁμαδικῆς σφαγῆς.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης ἐξετέθησαν ἀντικείμενα εἰς δύο ἀκόμη αἰθούσας, εἰς τὴν μίαν τὰ μικρὰ ἀναθήματα τῶν λακωνικῶν ἱερῶν, Ὀρθίας, Χαλκιοῦ καὶ Ἄμυκλων ὡς καὶ τὰ χάλκινα καὶ οἱ πίθοι μετ' ἀναγλύφων, εἰς τὴν ἑτέραν ὀλίγα πρωτότυπα καὶ σειρὰ ἀντιγράφων ἔργων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας ἐγένετο ἡ ἑναρξίς τῆς ἐργασίας ἀντικαταστάσεως τῶν σιδηρῶν συνδέσμων τῶν ἀγαλμάτων δι' ὀρειχαλκίων καὶ ἀντικατάστασις σειρὰς βάσεων δι' ἄλλων.

Εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Δημητσάνης ἐγένετο βελτίωσις τῆς παλαιότερας ἐκθέσεως τῶν μαρμαρίνων εἰς ἄλλην μεγαλυτέραν αἶθουσαν, ἡ ὅποια ὁμῶς καὶ πάλιν δὲν ἐπαρκεῖ.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΟΥ

*

LACONIA: AYIOS STEFANOS, 1960

Excavations were continued by Lord William Taylour at Ayios Stefanos during four weeks of July and August.

In areas A - D on the top of the hill new trenches were opened. The depth of soil here is not great, only 1.50 m. at the most and in many places averaging but 0.50 m.; yet everywhere burials were found and traces of walls, which in many cases had been disturbed by later cultivation. No less than 19 adult and 2 infant skeletons were uncovered, and in addition to these there were 3 adult and 4 baby skulls. Unfortunately several of the burials had no finds associated with them so that it was not possible to date them. In other cases it could be established that they belonged to the Early, Middle, and Late Helladic periods.

In area A, burials assignable to the Early Helladic period included a skeleton with a pair of bronze tweezers (Plate 83 a) laid on its chest, another with fragments of a shallow bowl laid

behind its shoulder, and an infant burial with an E.H. pedestal bowl (Plate 83 c) of very fine ware placed near its head. These finds are of particular importance as very little is known about E.H. burials. From the evidence so far produced it is clear that there were no definite rules as to the orientation or laying out of the body, nor were the graves always clearly defined. In some cases there were two rows of small stones, roughly parallel, on either side of the body but at a much higher level. Where these were not found, it is probable that the grave outline had been removed by later disturbance.

Finds of the Early Helladic period that could not be closely associated with any burial included two pestles of variegated stone, a clay stamp seal with rather a crude design, and a stone shoe-last adze. There were also a number of clay spindle whorls, some of which may be M.H. Of unknown date, but almost certainly pre-Mycenaean, were 2 animal figurines, one a quadruped unpainted and the other a miniature dove on a hollow pedestal with a broad band of paint down its back; both unfortunately damaged.

The burials in area D appear to have been mostly Mycenaean, but one at least was of the M.H. period and was of particular interest. The grave was clearly defined, and in it were placed 2 pots, a jug and a cup (Plate 83 f). The cup is of the well known Vapheio type, but its shape is much more nearly allied to Minoan than to M.H. forms. It is of grey fabric and unpainted, suggesting a metallic prototype. The inside of the cup is decorated with a raised spiral (Plate 83 b). An unusual feature of this interment was that a couple of stones were purposely placed on the skull, and perhaps one on the right shoulder as well, but this may have fallen out of position. The weighting down of the head would appear to be a new feature in M.H. burial practice. Other burials found in this area appeared to be Mycenaean; but most of them were without any grave goods whatever. There were at least two disturbed skeletons - bones and skull laid aside to make room for a new burial, a common Mycenaean practice. With one of these was found a bronze knife. A small decorated cup of Myc. III B was uncovered high up above another burial, and on the right flank of an extended skeleton there was placed an almost complete Myc. I

Vapheio cup (Plate 83 d). The variation on the spiral design on this is unusual.

What seems to be part of a building of megaron plan was uncovered in this area. It is surprising, if this is Mycenaean, to find Mycenaean graves here, and it can only be presumed that the buildings had fallen into disuse before this region was turned into a cemetery.

Further work was done in area B, the terrace about 50 metres South of area A. But this part of the site was found to have been much disturbed in later times. Three child burials were uncovered here. One of these infants had been buried with a cluster of glass beads arranged round its middle. The two others were buried side by side without any grave goods (Plate 83e). The area produced quantities of pottery, including a considerable amount of rather undistinguished Myc. III B, but also some very good Myc. I and II sherds, and in the lower levels M.H. Among the small finds were two large and one miniature animal figurine. One was painted in the normal Mycenaean style, but they are all unusual in that they do not conform to the standard size.

WILLIAM TAYLOUR

*

B' ΑΡΚΑΔΙΑ

GORTYS D' ARCADIE

Les premières fouilles françaises avaient été pratiquées en 1941 et 1942 à Gortys d'Arcadie. Elles ont été poursuivies après la guerre au cours des campagnes de 1950, 1951, 1952, 1954, 1955 et 1956. Le bâtiment le plus remarquable découvert au cours de ces recherches est l'établissement thermal hellénistique, situé dans le sanctuaire du torrent, immédiatement au Sud des fondations du grand temple.

Un résumé des résultats obtenus au cours de ces campagnes est donné dans la Chronique des fouilles du Bulletin de Correspondance Hellénique; parmi les articles parus, signalons l'étude de R. Martin sur Les enceintes de Gortys d'Arcadie, BCH 1947 - 1948, p. 81 - 147. En 1959, R. Ginouvès a publié, dans la série des Études péloponnésiennes (fascicule II) un volume sur L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

14

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ - ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΛΑΚΩΝΙΑ

Εισαγωγικά: 'Από τοῦ 1951, ὅτε ἐπληρώθη ἡ θέσις Ἐπιμελητοῦ Μυστρά, μέχρι σήμερον ἐπετεύχθη πολὺπλευρον ἔργον. Ὑπεκινήθη ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Μυστρά διαμενουσῶν τριάκοντα περίπου οἰκογενειῶν, ἦτις καὶ ἐπραγματοποιήθη τῷ 1952, χάρις εἰς τὴν γενναίαν χορηγίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Μόνοι κάτοικοι τοῦ χώρου παρέμειναν αἱ μοναχαὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Παντανάσσης, φρουροὶ τῶν μνημείων καὶ θεματοφύλακες τῆς ἀδιασπᾶστου βυζαντινῆς παραδόσεως.

Ἐν συνεχείᾳ κατηδαφίσθησαν αἱ εἰς τὰς ἐκκενωθείσας παλαιὰς οἰκίας νεωτερικαὶ προσθήκαι, περιεφράχθη ὁ χώρος διὰ τῆς συμπληρώσεως χασμάτων τῶν τειχῶν — ἐκτίσθησαν περὶ τὰ 500 κ.μ. τοίχων — καὶ ἐτοποιηθήσαν θύραι εἰς τὰς πύλας. Ὁ ἔξω τῶν τειχῶν ναῖσκος τοῦ Ἁϊ-Γιαννάκη ἀνέκτησε τὴν ἐκ καμάρας στέγην του, ἦτις εἶχε πρὸ πολλῶν ἐτῶν καταρρεῦσει. Ἐπὶ τούτοις ἤρχισεν ἡ στερέωσις τῶν ἐρειπίων τῶν βυζαντινῶν οἰκημάτων, ἐγένετο ἀνασκαφὴ μεμονωμένων παρεκκλησιῶν (βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ἀνασκαφὴ παρεκκλησιῶν τοῦ Μυστρά ἐν ΠΑΕ τοῦ ἔτους 1952, Ἀθῆναι, 1955, σ. 497-519 καὶ τοῦ ἰδίου, Τοιχογραφίαι ναῖσκων τοῦ Μυστρά, ἐν Πεπραγμένοις ΙΧ Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης τ. Ι, 1955 σ. 154-178), καθ' ἣν ἦλθον εἰς φῶς πέντε ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ναῖσκοι, ἀνεκεραμώθη καὶ ἐστερεώθη ὁ ναὸς τῆς Ἐθαγγελιστρίας καὶ ὁ ναὸς τῆς Περιβλέπτου, ἐκαθαρίσθησαν τοιχογραφίαι εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀνακατεσκευάσθη ἡ λιθόστρωτος ὁδὸς ἀπὸ τῆς παρὰ τὴν Μαρμάραν πύλης μέχρι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐπεσκευάσθη καὶ διερρυθμίσθη εἰς Γραφεῖον τῆς Ἀρχαιολογ. Ὑπηρεσίας καὶ Ἐφορεῖον τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς ἰδίας ἐκκλησίας οἰκημα. Ἐκ παραλλήλου ὁ καθηγητῆς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος, συνεχίζων τὸ σωστικὸν διὰ τὰ μνημεῖα Μυστρά ἔργον του, ἀνεστήλωσε τοὺς ναῖσκους τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου καὶ ἐν μέρει τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ἄλλ' ἡ μέριμνα τῆς Ἐπιμελητείας ἐξετάθη καὶ πέραν τοῦ Μυστρά. Δι' ἐπανειλημμένων περτοδειῶν τοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐπεχειρήθη καταγραφή τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἰδίᾳ τοῦ Νομοῦ Λακωνίας καὶ διαπίστωσις τῶν ἀναγκῶν των. Εἰς τὸ χωρίον

Θεολόγος τῆς Λακεδαίμονος ἀνεσκάφη ναῦδριον τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἤλθον εἰς φῶς ὀλίγα μὲν, ἀλλὰ καλῆς τέχνης σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ὧν τὰ σπουδαιότερα εἶναι ἐκτεθειμένα νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Μυστρᾶ. Ἐπεσημάνθη ἡ ὑπαρξίς τριῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Ἐλευκα τῆς Μάνης, παρὰ τὸ Ταίναρον, αἵτινες καὶ ἐν μέρει ἀνεσκάφησαν (βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1958, Ἀθῆναι 1959 σ. 157-163 καὶ κατὰ τὸ 1960, Ἀθῆναι 1961 σ. 174-176). Εἰς τὰ Βρέσθυνα τῆς Λακεδαίμονος ἐστερεώθη ὁ ναὸς τῆς Βρεσθενίτιδος, εἰς τὴν Ζαραφῶναν (νῦν Καλλιθέαν) ἀνεκεραμώθη ἡ βυζ. βασιλικὴ τῆς Κοιμήσεως, εἰς τὰ Χρῦσαφα ἐστερεώθη ἐν μέρει ἡ ἐκκλησία τῆς Χρυσοφαιτίσης καὶ ἀνεκεραμώθησαν οἱ ἐντὸς τοῦ χωρίου κατὰγραφοὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Κοιμήσεως. Εἰς τὸν Βρονταμᾶν ἐστερεώθη τὸ Παληομονάστηρον (βλ. δι' αὐτὸ, Ν. Β. Δρανδάκη, Ἡ Ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισοῦρας ἢ Παληομονάστηρον Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι, 1958). Εἰς τὸ κάστρον τοῦ Γερακίου ἀνεστηλώθη ὁ ναῖσκος τῶν Θεοφανειῶν (Πίν. 84 α, γ), ἀνεκεραμώθη τὸ μετὰ τὴν Ἄλωσιν ναῦδριον τοῦ Προφήτου Ἡλίας καὶ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεκεραμώθησαν οἱ ναοὶ τοῦ Χρυσοστόμου, τῆς Ἐυαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου. (Περὶ τῶν ἐν Μυστρᾶ προσφάτων ἐργασίων βλ. καὶ ἄρθρον *Μυστρᾶς* ἐν Συμπληρώματι Τόμ. Γ' τῆς Μ.Ε. Ἐγκυκλοπαιδείας).

Α' ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1960

Ἡ μέριμνα διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μνημείων ἀπέβλεψε κυρίως εἰς συμπλήρωσιν τῶν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀρξαμένων ἐργασιῶν στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλέπτου. Τὰς ἐργασίας ἐσυνέχισε τὸ ὑπὸ τὸν καλλιτέχνην κ. Φώτην Ζαχαρίου συνεργεῖον. Εἰς τὰ τμήματα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, ἐνθα αἱ τοιχογραφίαι ἀπὸ μακροῦ εἶχον καταπέσει, ἀντικατεστάθησαν τὰ καθαιρεθέντα τῷ 1959 κακότεχνα μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα διὰ νέων. Εἰς τὸν τροῦλλον ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορος — ταύτης κατεστράφη τμήμα ἐκ βλήματος κατὰ τὸν συμμοριτοπόλεμον —, τῶν Προφητῶν καὶ εἰς τὰ σφαιρικά τρίγωνα τὰ ὑπολείμματα τῶν Ἐυαγγελιστῶν. Ἀπεξέστησαν ἄλλα καλύπτοντα δύο σειρὰς Ἱεραρχῶν ἐν τῇ Προθέσει καὶ ἄλλας τοιχογραφίας εἰς τὸ Διακονικὸν καὶ τὸ Β.Δ. πλάγιον διαμέρισμα. Ἐστερεώθησαν τὰ ἐναπομείναντα λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς Ν.

κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ παραστάσεις τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς Ψηλαφήσεως, ὡς καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν, εἰς τὴν Περιβλεπτον ἀντικατεστάθησαν διὰ δρυῖνων αἱ δύο ἀπὸ ἀνατολῶν θύραι εἰσόδου καὶ αἱ δύο σιδηραὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἐπισκευάσθησαν αἱ κλίμακες ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην καὶ καθόδου ἀπὸ τῆς Ν. στοᾶς πρὸς τὴν αὐλήν.

Τέλος, εἰς τὸ Β.Α. παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Σοφίας ὀλοκληρώθη ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν, ὅστις σχεδὸν εἶχε συντελεσθῆ ὑπὸ τῆς μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1952.

Πλὴν τῶν εἰς Μυστρᾶν γενομένων ἐργασιῶν, εἰς τὸ Γεράκι, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, ἀνεκεραμώθη καὶ ἐστερεώθη ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Σώζοντος καὶ ἀποκατεστάθη ἡ Δ. καὶ Ν. πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου δι' ἀποξέσεως τῶν προσθέτων κονιαμάτων (Πίν. 84 δ). Τὰς ἐργασίας ἐξετέλεσαν κυρίως οἱ ἐκ Μυστρᾶ τεχνίται κ. κ. Χαρίλαος Ντελής καὶ Κανέλλος Κωνσταντόπουλος.

Β' ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΜΥΣΤΡΑ

Τὸ Μουσεῖον Μυστρᾶ, ἐμφανίζον ἄλλοτε ὄψιν ἀποθήκης, ἐστεγαζέτο μέχρι τοῦ 1952 εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ παρὰ τὸ ἱερόν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου οἰκήματος. Κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἡ Συλλογὴ μετεφέρθη εἰς τὸ ἐπισκευασθὲν μητροπολιτικὸν μέγαρον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1754), ἄστεγον σχεδὸν καὶ ἐτοιμόρροπον ἐκ τῶν ζημιῶν τοῦ συμμοριτοπολέμου. Εἰς ἰσόγειον αἴθουσαν, ἐγκατελειμμένην τὸ πρὶν, ἐν ἧ αἱ ἐκ τῆς ἐρειπώσεως προσχώσεις ὑπερέβαινον ἄλλοτε τὸ μέτρον καθ' ὕψος, καὶ εἰς τὴν ὀπισθεν τῆς αἰθούσης ἐσωτερικὴν ἡμιὑπόστεγον αὐλήν, ἐξετέθησαν τὰ ἀριώτερον σωζόμενα καὶ τὰ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικὰ ἐκ τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου, οὗ ἡ συλλογὴ ἐπλουτίσθη διὰ τῶν εὐρημάτων τῶν γενομένων προσφάτως ἀνασκαφῶν, διὰ τῆς περισυλλογῆς ἀρχαίων καὶ διὰ τῆς μεταφορᾶς ἐκ τοῦ Μουσείου Σπάρτης τῶν ἀντικειμένων αὐτοῦ τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Κατὰ τὴν ἐκθεσιν ἐπρυτάνευσεν ἡ σκέψις ὅτι ἕκαστον ἀντικείμενον πρέπει νὰ εἶναι καλῶς ὁρατόν, νὰ διατηρῆ τὴν αὐτοτέλειάν του (Πίν. 84 ζ) καὶ νὰ τοποθετηθῆ κατὰ τὸ δυνατόν εἰς ὕψος καὶ θέσιν ὅμοιαν ἢ ὑπενθυμίζουσαν ἐκείνην, ἦν ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος κατεῖχεν. Οὕτως ἐποθετήθησαν τεμάχια περιθωρημάτων ἐκατέρωθεν ἢ ὑπεράνω θυρῶν, ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων εἰς τὸ μέσον τῆς ποδιάς παραθῶ-

ρων άνοιγομένων ύψηλά, κιονόκρανα επί κίωνων, οίτινες περισυνελέγησαν και έστήθησαν επί τούτω εις την αλληήν.

Κατά τὸ 1960 άντικατεστάθησαν αί εκ γύψου βάσεις άντικειμένων δι' άλλων εκ πωρολίθου και εις την αίθουσαν του άνω ορόφου, εκτός συμπληρωματικῶν οικόδομικῶν έργασιών, έστήθησαν προθήκαι κατασκευασθεΐσαι εν Ἀθήναις δια την εκθεσιν οστράκων, έργων μικροτεχνίας και σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν, δια τὰ όποια και έφιλοτεχνήθησαν μικροί πίνακες έπενδεδυμένοι με ύφασμα και βάσεις εκ πλαστικής ύλης.

Ἐκ τῶν έσχάτως περισυλλεγέντων εις τὸ Μουσείον αρχαίων αξιολογώτερα είναι τὰ κάτωθι :

Εΐκων εκ Καταβόθρας, παριστώσα ένθρονον τόν Ἄγιον Ἰωάννην τόν Χρυσόστομον, έργον τοῦ Θεοδώρου Πουλάκη — είναι περιεργον ότι εν Λακωνία, πλην τῆς Σταυρώσεως τῆς άποκειμένης εις τόν ναόν τοῦ Ἐλκομένου Μονεμβασίας, δέν συναντᾶ τις άξίαν λόγου φορητήν βυζαντινήν εικόνα — και αρχιτεκτονικά μέλη εκ Σπάρτης, μεταξῦ τῶν όποιων μαρμάρινον έπίθημα ύψους 0,24 μ., έχον διαστάσεις κατά την άνω πλευράν 0,64 X 0,42 και την κάτω 0,40 X 0,345. Ἡ μία τῶν λοξομητῶν πλευρῶν (Πίν. 84ε) κοσμεΐται υπό ίσοσκελοῦς σταυροῦ, άφ' οῦ εκφύονται ήμίφυλλα άκάνθης και όρηκες άνελισσόμενοι διαγράφουν περι τόν σταυρόν λυροειδές σχήμα. Ἐκατέρωθεν άνά εις κλάδος φοϊνικός μάλλον ή έσηματοποιημένον δενδρόλλιον, οῦ ή άπόδοσις δέν είναι έστερημένη γραφικότητος. Ὅμοια φοινικοειδῆ με φύλλα περισσότερο όμοιόμορφα, βελονοειδῆ και δύσκαμπτα έχουν γλυφῆ και επί τῆς άλλης λοξομητῶν πλευρᾶς, περιστοιχοῦντα λυροειδές κόσμημα, έχον εν μέσφ άντι σταυροῦ κισσόφυλλον με μακρόν εδθυτενή μίσχον. Λυροειδῆ όμοίου σχήματος συναντᾶ τις εις δύο άλλα γλυπτά τοῦ Μουσείου Μυστρά, ών τὸ εν εκτεθειμένον εν τῇ αίθουσῃ τοῦ κάτω ορόφου και φέρον τόν άριθ. 1145 προέρχεται εκ τοῦ Μουσείου Σπάρτης, τὸ δ' άλλο — ύπ' άριθ. καταλόγου 1523 — περισυνελέγη τῷ 1959 εκ τῆς οδοῦ Θερμοπυλῶν Σπάρτης, ένθα έχρησιμευεν ως κατώφλιον θύρας. Λυροειδῆ κοσμήματα είναι συνήθη εις γλυπτά τοῦ 9ου αϊώνος (βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Ὁ εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Α.Ε. 1924, σ. 15 - 17 και εικ. 23 - 25). Εις τὰ εν λόγω ὄμοια γλυπτά τὰ λυροειδῆ διαφέρουν κατά τὸ σχήμα και πυκνότερος ὁ διάκοσμος καλύπτει όλον σχεδόν τὸ έδαφος. Ἐν τούτοις, ὅσον άφορᾶ την τεχνικήν, ὁ διάκοσμος τοῦ έπιθήματος φαίνεται υπενθυμίζων και θωράκια τοῦ

ναοῦ τῶν Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου έ.ά. εικ. 24) και γλυπτά τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναός τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, Α.Ε., 1931 εικ. 23).

Γ' ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἐκ παραλλήλου δέν ήμελήθη τὸ από έτων άρξάμενον έργον τῆς καταγραφῆς τῶν βυζαντινῶν μνημείων Λακωνίας και τῆς διαπιστώσεως τῶν αναγκῶν τῶν. Κατά τὸ 1960 έρευνα έγένετο ίδια εις την έπαρχίαν Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς. Οὔτως εκτός τῶν ναῶν τοῦ χωρίου Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, ών έμελετήθησαν λεπτομερῶς αί τοιχογραφίαι και έφωτογραφήθησαν — εν μέρει δαπάναις τῆς Ὁμάδος έρεύνης Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος πρὸς ήν εκφράζονται και έντεῦθεν ευχαριστία — επί τῷ σκοπῷ εκτενοῦς δημοσιεύσεως τῶν, κατεγράφησαν τὰ μνημεΐα, — ών ὡσαύτως έφωτογραφήθη μέγα μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου —, τὰ διασώζόμενα εις τὰς περιοχὰς τῶν χωριῶν Τέρια και Νόμια Μονεμβασίας, Ἅγιος Νικόλαος Βοιῶν, Κάτω και Ἄνω Καστανιά, Φαρακλό, Μισοχώρι και Βελανίδια, εν ὄλφ 18 ναοί, τὸ πλεΐστον άναγόμενοι εις τόν 13ον και 14ον αϊώνα, έχοντες εκτός τριῶν μορφῆν καμαροσκεπάστου αίθούσης, ένιοτε μετα νάρθηκος και διή πλαγίου, κατάγραφοί ποτε και διασώζοντες νῦν μέρος μόνον εκ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν, ὅσον ξμεινεν αλώβητον εκ τῆς φθορᾶς τοῦ χρόνου, εκ τῆς έγκαταλείψεως τῶν ανθρώπων ή διέφυγε τῆς έπιχρίσεως δι' ασβέστου. Τὰς άψίδας τῶν κοσμεΐ ή Πλατυτέρα, πολλακίς εν προτομῇ κατά τόν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσεως, και ή παράστασις τῆς Θ. Λειτουργίας με τόν Θυόμενον εν τῷ μέσφ και εκατέρωθεν αὐτοῦ τοῦς συλλειτουργοῦντας Ιεράρχας. Ἐπιφυλασσόμενος ὁ ύπογράφων ν' άσχοληθῆ άλλοτε εκτενωῶς με τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τούτων περιορίζεται τώρα νά παράσχη έξ αὐτῶν φωτογραφίαν παραστάσεως εκ τῶν άρχαιότερων και άραιότερων (Πίν. 84 β).

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1. Ἐκ τῶν περίξ τῆς αρχαίας πόλεως τῆς Μεσσήνης περισυνελέγησαν έπιγραφάι, μαρμάρινον άναθηματικόν άνάγλυφον, κιονόκρανα ίωνικά και δύο μεγάλαι μαρμάρινοι σαρκοφάγοι παρά τὸ χωρίον Ἄρσινῴη.

2. Εις τὰς Θαλάμας τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης κατά έσκαφήν εις την πλατείαν τοῦ χωρίου δια την